

УДК725.945(497.11)''19''
930.85(497.11)''19''
351.853(497.11)

Др Милица Божих Маројевић, доцент
Одељење за историју уметности
Филозофски факултет Универзитета у Београду
mbozic@f.bg.ac.rs

Оригинални научни рад
Примљен: 31.10.2018.
Прихваћен: 20.11.2018.

Изгубљени у преводу Памћење деведесетих у јавном простору Београда

Апстракт: *Јавни простори су увек били места за репрезентативно представљање оних који владају онима који владају. Начини те презентације су се вековима мењали, али је суштина увек остајала иста – урбани пејзажи су огледало политичких вредности владајућих структура и помагачи изградње нових политика сећања. Јавни простор Београда последњих година одликује споменички боот, који углавном чини фигурална пластика посвећена понекад и личностима непознатим широј јавности, заснована преваходно на традицијама деветнаестовековне естетике. У том порасту интересовања за меморијализацију веома мали део посвећен је местима сећања на сукобе деведесетих. Овај рад покушава да одговори на питање зашто је то тако, како изгледају споменици посвећени жртвама ратова с краја прошлог века, на ком су наративу базирани, у каквој атмосфери подизани и какву поруку шаљу, са посебним освртом на спомен-плочу страдалим српским жртвама од 1991. до 2000. године, која је подигнута на Ташмајдану, те на Споменик жртвама рата и браниоцима отаџбине од 1990. до 1999. године у Савској улици. Такође се анализира Закон о ратним меморијалима, чијим се доношењем могућност подизања споменика жртвама ратова деведесетих на Балкану додатно закомпликовала.*

Кључне речи: споменици, рат, Југославија, деведесете, јавни простор, законодавство, памћење

Простори памћења – истине или заблуде о креирању слике света

„Чега се, дакле сећати? Ја мислим да најједноставнији одговор гласи - мора се мислити, како се мислити не може, научити изговорити неизговориво и покушати себи представити што се представити не може.“¹

Од када друштво памти, чува изворе, записује и интерпретира, позната нам је заинтересованост оних који владају да се репрезентативно прикажу онима којима владају. Иако су се начини борбе за (добар) глас у вековима за нама смењивали, својатање јавних простора и места њихове реализације никада није довођено у питање. Било да су коришћени за организацију тријумфалних поворки, подизање славолука и обелиска, реализацију ефемерних спектакала, маршева ослободилаца, војних парада, митинга или вожење тенкова – урбани пејзажи никада нису били неутрални. У складу с тим, „мит о вођи“ као утемељивачу државе и нације, те „мит о континуираном националном идентитету“ и „континуираним националним биткама“ за слободу и ослобађање од непријатеља налазиће место у њиховом визуелном уређењу и тумачењу, па ће тако јавни простори бити огледало политичких вредности владајућих структура и помагачи изградње нових политика сећања.

Многобројни су инструменти које политике сећања практикују за преобликовање колективног идентитета. Они се крећу од стварања одређених врста наратива (на пример, финансирањем различитих ТВ серија, филмова, позоришних представа, оснивањем нових музеја), преко преименовања институција, улица, тргова, затим се настављају изградњом или уклањањем споменика, и иду све до осмишљавања нових типова свечаности, награда, те државних одлука о будућим националним симболима.² Таква врста преправљања, односно (ре)креирања колективног памћења, дешава се одмах после смене режима, а циљ јој је не само да конкретизује већ и да реификује сећања на одређене догађаје и појединце у јавној сфери и да од ње направи „материјални пејзаж као позорницу за приказивање карактеристичне националне прошлости и артикулацију ексклузивног разумевања културно-политичке заједнице“.³ Јер када се у јавном

¹ Knige, Folkhard i Fraj, Norbert, prir. *Podsećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda*, Novi Sad – Beograd 2011, str. 39.

² Dragičević Šešić, Milena, „Politike sećanja i izgradnja spomenika u jugoistočnoj Evropi / Memory policies and monument building in southeastern Europe“, *Sećanje grada / Memory of the city*, ured. Dušica Dražić, Slavica Radišić i Marijana Simu, Beograd 2012, str. 72.

³ Till, Karen E., „Political Landscapes“, *A Companion to Cultural Geography*, eds. James S. Duncan, Nuala C. Johnson, Richard H. Schein, Blackwell Publishing Ltd. 2004, p. 351. („...material landscapes as stages to display a distinctive national past and articulate an exclusive understanding of a cultural-political community...“)

простору прикаже одређена слика света, ствара се сагласје општег наратива и личних идентитета за потребе (коначног) интереса владајућих структура.⁴

Премда се за формирање политика ратног сећања користе сличне форме и праксе како би се нека сећања уградила као централна на рачун других било маргинализованих било заборављених јавна култура сећања на трауматичне догађаје не настаје одмах, а неретко се дешава да се успостави на недовољно аргументованим или чак погрешним премисама.⁵ То је веома својствено за меморијализацију грађанских ратова, чега смо сведоци посебно на Балкану.

Свакодневица није више оно што је била⁶

„Националне идеје током деведесетих година 20. века знатно су удаљиле не само историографије ексјугословенских република једне од других већ и од трендова европске историографије. Историографија је платила цену стављања у службу националнополитичке легитимације новог политичког поретка и својом парохизацијом, етноцентризмом, самовиктимизацијом, уз отварање простора за појаву и бујање параисторијског корова и етногенетских 'новоромантичарских' митоманија – са последицама у које се може убројати и колективни 'аутизам сећања'.”⁷

Само у 20. веку Србија је званично или незванично учествовала у бројним ратовима: Првом и Другом светском рату, у два рата са Турском, два са Бугарском, те сукобима на простору Југославије у Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини, рату на Косову, те оном са Алијансом. Премда би се очекивало да је већина грађана солидно информисана о сукобима деведесетих, којима је на неки начин сведочила, ситуација је знатно другачија. Наиме, поред тога што данас још нисмо уверени у то да ли се, на пример, југословенски грађански ратови броје као један или више њих,⁸ те да ли у ту категорију улази и бомбардовање 1999, ни о другим појединостима у вези с њима званично знање није веће. Јер иако је на нашем поднебљу последњих година историја истицана као нешто важно, у реалности је њен домет био тек објашњење или оправдање

⁴ Mitchell, Don, *Cultural Geography. A Critical Introduction*, Oxford Blackwell 2000, p. 100.

⁵ Ashplant, Timothy G., Dawson, Graham and Michele Roper, eds. *Commemorating War: The Politics of Memory*, News Brunswick 2004, p. 29.

⁶ Према називу књиге: Михаилеску, Винтила, *Свакодневица није више оно што је била*, Београд 2002.

⁷ Ристовић, Милан, „Коме припада историја Југославије“, у: *Годишњак за друштвену историју*, 1, 2013, стр. 143.

⁸ Није проблематично само бројање ратова деведесетих, већ и оних ранијих. Тако, на пример, Радина Вучетић у свом тексту „Непросвећена прошлост“ цитира два опречна мишљења историчара о броју ратова у последњих 200 година, који може бити 12 или 13. Више у: Vučetić, Radina, „Neprosvećena prošlost“, *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, priredio Dimitrijević, Vojin, Beograd 2010, 33– 60. (у daljem tekstu: Vučetić, R., „Neprosvećena prošlost...“)

кључних догађаја из блиске прошлости за дневнополитичке сврхе. Тако је историја у Србији крајем прошлог века била подршка национализму и стварању слике о Србима као вечитим жртвама,⁹ док је аргументовано тумачење ратова деведесетих година 20. века стално измицало из јавног фокуса.

Поводом отварања изложбе „Опкољено Сарајево“, чије је гостовање из Хисторијског музеја Босне и Херцеговине у Установи културе „Пароброд“ организовао Фонд за хуманитарно право,¹⁰ тим Радија Слободна Европа у самом центру Београда урадио је анкету о томе знају ли Београђани за опсаду Сарајева. У, истина, невеликом броју не нарочито блиставих одговора, један се посебно истицао. Млада жена, која је 1992. године имала 12 година, признаје да не зна много о тим догађајима, али и да не жели да се информише, јер је боље да такве ствари остану „тамо негде“.¹¹ Не прецизира ни где ни зашто, нити се чини да разуме због чега су и њој самој такви догађаји непријатни иако непознати. Посебно јој је далеко поимање неопходности да о нашој новијој историји знамо чињенице, истину, да знамо више. Овај снимак, међутим, показује нешто још горе, а то је да се ситуација у домену утврђивања чињеница, њихове дисеминације и суочавања са прошлошћу није знатно помакла у односу на истраживање спроведено од 19. до 29. марта 2010. године, када је 1.086 пунолетних грађана Републике Србије покушало да одговори на неколико десетина питања у склопу истраживања са називом: „Новости из прошлости. Познавање историје и ставови грађана према догађајима из прошлости“.¹² Том приликом је тачан одговор на питање колико дуго је Сарајево било под опсадом војске Републике Српске знало свега 13% испитаника. Двадесет процената је и 2010. године тврдило да тај град никада није био под опсадом, 30% није знало одговор, док је 37 одсто њих нагађало колико је било трајање најдуже забележене опсаде у 20. веку.¹³ Забрињавајуће је било и остало (не)знање и у том смислу је заправо читаво истраживање показало не само да смо „најтањи“ у познавању материје у вези са ратовима деведесетих већ и да ситуација није боља чак ни када је реч о околностима у којима су страдали „наши“, а не „њихови“. Наиме, 59 одсто грађана није знало ни да су у Медачком цепу војно-полицијске снаге Републике Хрватске у сеп-

⁹ Vučetić, R., „Neprosvećena prošlost...“, str. 34.

¹⁰ Изложба је, уз пратећи програм, трајала од 25. септембра до 6. октобра 2018. године. (прим. аут.)

¹¹ *Znaju li Beograđani za opsadu Sarajeva?*, Slobodna Evropa, <https://www.slobodnaevropa.org/a/izlozba-opsada-sarajevo/29507346.html>, 25. 09. 2018.

¹² Објављено као публикација ауторки: Stojanović, Dubravka, Vučetić, Radina, Petrović Todosijević, Sanja, Manojlović Pintar, Olga i Radmila Radić, *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, priredio Vojin Dimitrijević, Beograd, 2010. (u daljem tekstu: Stojanović, D. i ostale, *Novosti iz prošlosti...*)

¹³ Stojanović, D. i ostale, *Novosti iz prošlosti...*, rezultati ankete, str. 194.

тембру 1993. године извршиле злочин над српским становништвом.¹⁴ Сходно томе, ни одговори који се тичу Дубровника, Сребренице, Овчаре, Сјеверина и других места масовних страдања пре свега цивилног становништва, па онда и војника, али и културног наслеђа – не изненађују.

Резултати поменутих истраживања, нажалост, имају много већи значај од онога како се на први поглед чини. Иако је у оба случаја реч о малом узорку и премда се у случају новинарске анкете може довести у питање и начин извођења и порука коју су прилогом аутори желели да пошаљу, не можемо а да не помислимо како овакав исход није само последица школских, медијских или уџбеничких пропуста већ и једног ширег друштвеног контекста у којем се историја континуирано реинтерпретира ради дневне политике.

Наиме, у последњих 30 година, представе о прошлости су се више пута мењале, али се две промене узимају као кључне. Прва се везује за крај осамдесетих година и долазак на власт Слободана Милошевића, када су претходно доминантне комунистичке идеје замењене националистичким, у којима је као главна пласирана теза о Србима жртвама и победницима, народу који је вечито на правој страни, који никада ништа нажао није учинио својим суседима и који је увек и искључиво водио ослободилачке ратове. Друга је, логично, у вези са његовим одласком с власти 2000. године.¹⁵ Мада би се очекивало да је друга промена донела упадљив помак и да су „новости из прошлости“ прерасле у уобичајени и подразумевајући наратив, новоуспостављени режим је покушао да побољша садашњост тако што је Србију поново „ослободио“ од комунизма и наново протумачио тековине (понајвише) Другог светског рата.¹⁶ Девастацију општенародног сећања подржавала је и девастација симболичког садржаја, те се мењају празници, закони, имена улица, тргова, споменика, садржај уџбеника. Из тога произлази да ни демократска власт суштински није радила на измени спорних историјских тумачења која им је Милошевић оставио у аманет, нити је била искрено заинтересована за суочавање с прошлошћу. Одбијајући годинама да се активно баве прошлошћу, политичке елите нашег доба су само учврстиле становиште које има већина грађана и у којем се учешће Србије у ратовима види као оправдано.¹⁷ Зато је и сада, дакле четврт века после, на снази одбијање да се

¹⁴ Stojanović, D. i ostale, *Novosti iz prošlosti...*, rezultati ankete, str. 194.

¹⁵ Stojanović, Dubravka, „U ogledalu drugih“, *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije, priredio, Vojin Dimitrijević*, Beograd 2010, str. 13–32. (u daljem tekstu: Stojanović, D., „U ogledalu...“)

¹⁶ Stojanović, Dubravka, *Ulje na vodi – Ogleđi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd 2010, str. 123–156.

¹⁷ Manojlović Pintar, Olga, „Rat i nemir – O viđenjima socijalističke Jugoslavije, Drugog svetskog rata u kome je nastala i ratova u kojima se raspala“, *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije, priredio, Vojin Dimitrijević*, Beograd 2010, 83–106, str. 96. (u daljem tekstu: Manojlović Pintar, O., „Rat i nemir...“)

сазна истина. Ратови деведесетих непрекидно се погрешно историјски тумаче, а осећа се и велики отпор да се прихвати одговорност, именују починиоци и одреде њихове улоге. Ако бисмо раније незнање и могли да оправдамо строго контролисаним медијима, те недоступношћу и/или непостојањем алтернативних видова информисања, данас, што је такође показала анкета Радија Слободна Европа, у том смислу превладава незаинтересованост грађана да чују за злодела. Крајњи биланс таквог стања је, заправо, немогућност постизања званичног тумачења прошлости. А оно ће, нажалост, трајати све док због страха од суочавања са истином креирамо историју која укључује и оно „али“, иза којег обавезно следе оправдање и/или разумевање злочина.¹⁸

Чувари некаквих сећања

„У деветнаестом веку споменици чине оно за шта су у двадесетом задужени медији: они инсценирају прошлост. Историја се не складишти само у архивама научних институција него се, уз велики труд, инсценира и у поменима, ходочашћима, мимоходима, свечаним говорима, статуама и националним споменицима. Томе треба додати и фестивале и tableaux vivants музеје и историјске слике, народне песме и слике које се користе за театрализацију историје. Сви ови историјски жанрови стварају и обрађују историјске митове, симболичке јединице националног памћења. Код таквог тумачења историје на делу није историјска свест историјске науке него живо сећање савременика на историју. Ако из контекста историјске свести треба да пређу у контекст националног памћења, историјски подаци морају се материјализовати и кондензовати у чврсте симболе.“¹⁹

Пре готово три века историчар и теоретичар уметности Де Квинси дефинисао је споменик као знак који евоцира догађај, предмете или појединце. И не само то – он је, даље, споменик видео и као реч која може да се примени на широк спектар уметнина, од најмањих медаља до великих грађевина. Ми, међутим, данас не посматрамо споменике искључиво као уметничка дела вредна дивљења, већ као документе, односно сведочанства садашњости, чија се знатно важнија улога у савременом друштву огледа у креирању и преношењу порука и идентитета у јавном простору.²⁰

Како документарно својство споменика чини да је он истовремено и медијум и информација,²¹ у генези развоја споменичких пракси и комеморативних

¹⁸ Manojlović Pintar, O. „Rat i nemir...“, str. 106.

¹⁹ Asman, Alaida, *Rad na nacionalnom pamćenju. Kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*, Beograd 2002, str. 54.

²⁰ Božić Marojević, Milica, *(Ne)željeno nasleđe u prostorima pamćenja. Slobodne zone bolnih uspomena*. Beograd, 2015. Elektronsko izdanje.

²¹ Tuđman, Miroslav, *Struktura kulturne informacije*, Zagreb 1983, str. 140.

активности у 20. веку можемо да уочимо две промене парадигме меморијализације. Прва се десила након Другог светског рата и холокауста, када су се као главни мотиви за приказивање ратних хорора појавиле цивилне жртве. Уместо да их прикажу као славно настрадале, друштва сада почињу да преиспитују сврху њихових погибија. Друга парадигма се, пак, везује за пад Берлинског зида, односно време у којем се уједињена Немачка срела са проблемом приказивања нове политичке реалности. Тада је у вези са начинима памћења прошлости покренута обимна расправа, која је резултирала утемељењем новог идентитета на тековинама антифашизма и холокауста, те премисом да данашње генерације *нису криве* за злочине из прошлости, али да *јесу одговорне* за начине на које ће их памтити.²²

И на нашем поднебљу су се после Другог светског рата осетиле нове тежње, посебно формирањем идеолошке комисије и Државног одбора који се бавио обележавањем и утврђивањем историјских места из НОБ, а којим је руководио Александар Ранковић.²³ Међутим, другу трансформацију, посебно покретање ширег друштвеног дијалога, преиспитивање и суочавање са прошлошћу чини се да и даље чекамо. У том смислу, а имајући на уму преовлађујући наратив о дешавањима деведесетих на простору Југославије, не изненађује што јавним простором Београда у вези са меморијализацијом тог времена „доминирају“ споменици упитног значења, па самим тим и спорних тумачења. Међу њима се посебно истичу два: један подигнут на Савском тргу и онај на Ташмајдану, споменици који на веома различите начине, али, нажалост, са истим ефектом, чувају сећање на догађаје деведесетих.²⁴

²² Manojlović Pintar, Olga i Aleksandar Ignjatović, *Historical Memory and Memorials, Policy Paper 02*, Beograd 2007, pp. 20–22.

²³ Више у: Karge, Najke, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Beograd 2013, str. 7–27.

²⁴ Ово, наравно, нису једини споменици у Београду који комеморишу догађаје с краја прошлог века. Има их још неколицина, тематски и стилски врло разноврсних, без јасне идеје о догађајима и појединцима које комеморишу, без јасно утврђених чињеница, произвољних порука, а тешко их је и категорисати. Примера ради, један од таквих је „Вечна ватра“, споменик подигнут без дозволе надлежних на Ушћу у Парку пријатељства 2000. године за свега девет дана. Данас је овај споменик нефункционалан и потпуно запуштен и заборављен. Дело вајара Светомира и Светозара Радовића, у чијем је постављању учествовало 500 радника, имало је уклесане стихове из песама Бранка Миљковића Југославија и Домовини, као и текст тада актуелне политичарке Мирјане Марковић. У јулу 2004. године на Кошутњаку је постављена спомен-плоча на месту где је отег Иван Стамболић. Затим, на месту убиства Славка Ђурувије у Светогорској улици постављена је спомен-плоча, која је исто била мета крадљиваца. Тадашњи министар одбране Драган Шутановац, у мају 2008. године, открио је спомен-обележје у болници „Драгиша Мишовић“, посвећено настрадалим војницима и пацијентима у бомбардовању 1999. године. У марту 2014. године у Кошутњаку је отворен спомен-парк „Да се не заборави“, у којем је засађено 16 стабала, од којих свако симболише једног страдалог радника РТС током НАТО бомбардовања. Постоји и споменик Милицы Ракић, подигнут на Ташмајдану у знак сећања на страдалу децу такође у бомбардовању 1999. године. Реч је о споменику који је више пута био скрнављен будући да су

Године 2010, на Међународни дан несталих, постављена је на Ташмајдану спомен-плоча чије је подизање иницирала Координација српских удружења породица несталих лица са простора бивше Југославије. Одобрење за тај меморијал дали су и Српска православна црква и Скупштина града Београда, која је иначе и финансијски помогла ту акцију. На табли је, испод угравираниог крста, наведено да је посвећена српским жртвама страдалим у ратовима на простору бивше Југославије од 1991. до 2000. године. Ко су те жртве, колико их има, где су, како, зашто и у којим ратовима страдале не можемо да закључимо. Ипак, иако тешко приметна у великом броју споменика који су нашли своје место на Ташмајдану, ова плоча скромне спољашњости, непрецизног текста, те неуобичајеног назива групе која ју је подигла, успела је да „заживи“. Користи се углавном за помене жртвама Олује, Бљеска, постављање венаца на Међународни дан несталих, а њено подизање протекло је мирно, без оштре реакције јавности. То се, међутим, не би могло рећи за две године касније на Савском тргу у Београду инаугурисан *Споменик жртвама рата и браниоцима отаџбине од 1990. до 1999. године*. Он је, наиме, откривен 2012. године, уз протесте окупљених грађана, те чланова породица погинулих, који су негодовали што на споменику нема имена жртава, нити крста.²⁵ И пре самог постављања спомен-обележја, цивилни сектор је изнео бројне примедбе. Група „Споменик“ је инсистирала да се прво утврде чињенице о ономе што се комеморише²⁶, а

сакупљачи секундарних сировина кради бисту девојчице. У Земуну, у парку у Косовској улици, подигнут је споменик палим борцима од 1990. до 1999. године, на којем су уклесана имена 45 пострадалих бораца и натпис „Они су пали непобеђени“. Године 2015. Удружење киднапованих и несталих подигло је пано са фотографијама 2500 убијених или несталих цивила, војника и полицајаца на Косову и Метохији на платоу испред Скупштине Србије. И овај меморијал је више пута био уништаван, премештан, допуњаван порукама (Esrana – Kosovo – EU – No pasaran) и слично. Инспирисане делатношћу немачког уметника и скулптора Гунтера Деминга, који је на плочнике у 22 земље поставио више од 60.000 камена спотицања од месинга – јединствен споменик жртвама холокауста, Жене у црном су такође 2015. у Сребреничкој улици у Београду поставиле симболички меморијал „Сребреница – камен спотицања за Србију“, а на камену је био уклесан број 8.372, који представља укупан број идентификованих жртава Сребренице. У септембру 2017. на углу улица Љутице Богдана и Кнеза Александра Карађорђевића на Дедињу откривен је споменик Милану Тепићу, који је погинуо 1991. године у Беденику код Нове Раче. Не желећи да препусти непријатељу велико складиште оружја и муниције, мајор Тепић дигао је у ваздух војно складиште и себе. (прим.аут.)

²⁵ „Uz proteste otkriven Spomenik žrtvama rata“, Mondo 24. mart 2012. <https://naslovi.net/2012-03-24/mondo/uz-proteste-otkriven-spomениk-zrtvama-rata/3302029>, (приступљено: 20.9.2018.)

²⁶ Тада је оснивачица групе „Споменик“ Милица Томић за недељник *Време* изјавила: „Овај споменик од свог првог конкурса па до данас представља пре свега конфузију државе Србије и њених грађана у односу на ратове које је водила и у којима је учествовала током деведесетих. У Србији није јасно где су се ратови водили, ко их је водио, у чије име, и која држава стоји иза тога. Али једно је јасно, да се ова важна питања која и даље руководе нашим животима, не могу решити једним спомеником. Група „Споменик“, која је настала као одговор још на први распис овог конкурса, тврди да је јавна дискусија о ратовима деведесетих једина могућа форма овог

Иницијатива младих за људска права чак је захтевала од Скупштине града да обустави изградњу, тврдећи да су подизањем таквог споменика градске власти у исту раван ставиле жртве и починиоце. Реакција надлежних није изостала, али се завршила на изјави да није реч о „споменику ратним злочинцима, већ споменику браниоцима и људима који су позвани у војску да часно бране своју земљу и који су за то дали свој живот.“²⁷

Иако је Град одлуку о подизању споменика израђеном према другонаграђеном пројекту тада студената Архитектонског факултета Јелене Панчевац и Жарка Узелца, донео још 2005. године, након конкурса на који је пристигло двадесетак радова, требало је да прође још седам година да њихово делимично измењено решење буде и реализовано.²⁸ „Идеја је била да добијемо трг, јавни простор за предах од градске вреве, али и меморијал жртвама. Материјализација спомен-обележја које илуструје провидно стакло и комад кортен-челика са просеченим текстом у непосредној је вези са мирном водом и платаном у залеђу. Реч је о савременом приступу који не личи на уобичајена тумачења спомен-обележја код нас“, говорио је тада Михаило Тимотијевић, одговорни пројектант Савског трга.²⁹ Свега две недеље касније споменик је скинут и однет на поправку. У јавности се тврдило да је то учињено пошто је споменик кородирао. Међутим, будући да је плански био израђен од материјала који би с временом примио патину, није сасвим јасно шта је тачно утицало на одлуку да се изворни материјал замени.³⁰

Овакав какав је данас, додатно визуелно девастиран, са прилепљеним крстом, без воде у рову, који уз камење краси и смеће, споменик у Савској нам, као ни његов претходник на Ташмајдану, ни симболички не говори ништа о ратовима у којима је Србија учествовала током деведесетих година. Не знамо којим жртвама је подигнут, нити којим браниоцима; непознато је када, како, зашто и где су страдали; не знамо ко је починилац тих злочина нити, коначно, имамо представу о томе коју су отаџбину бранили и од кога. Другим речима,

споменика. Дискусија о истини ратова, политикама и идеологијама које стоје иза ових ратова, као и о самом имену овог рата: Како се зове овај рат, рат који се водио деведесетих? Ми још немамо име за овај рат.“ „Помен незнатим жртвама, борцима и отаџбини“, *Време*, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1043515>. (10.10.2018.)

²⁷ Илић, Saša, „Spomenik žrtvama nepovoljne vremenske prognoze“, *Peščanik*, <https://pescanik.net/spomenik-zrtvama-nepovoljne-vremenske-prognoze/>, (11.10.2018.) (у даљем тексту: Илић, Saša, „Spomenik žrtvama...“)

²⁸ Први конкурс је расписан 2002. године иако је Удружење бораца ратова 1990–1999. још 1997. године иницирало подизање споменика. Тај конкурс је поништен због сукоба око назива „Палим борцима и жртвама ратова од 1990. до 1999.“ Наредне године опет је расписан конкурс, али ниједно решење није задовољило критеријуме, све до новог позива 2005. године. (прим. аут.)

²⁹ Илић, Saša, „Spomenik žrtvama...“

³⁰ „Uklonjen zardali spomenik“, *Danas*, <https://www.danas.rs/drustvo/uklonjen-zardjali-spomenik/>, (11.10.2018.); Илић, Saša, „Spomenik žrtvama...“

споменик се не може посматрати ни као обележје претрпљених злочина нити као споменик који је резултат суочавања с прошлошћу и преузимања одговорности за почињене злочине, због чега и не чуди што се (изузев, можда, власти) с њим нико не може идентификовати.

Наведени споменици не само да до данас нису постали истинска места сећања већ и занемарљив проценат грађанства може да их интерпретира, препозна или просто наведе њихово постојање. Разлози за то су бројни. На првом месту, чини се да је проблем што нису утврђене чињенице о догађајима деведесетих, а и тамо где јесу познате, оне нису постале део јавног дискурса друштва нити историјске науке. Где нема званичних података, свака даља интерпретација склона је манипулацији – од тога колико је било цивилних жртава, колико је настрадалих војника у борби и ван ње, па све до спорних тумачења самих околности које су довеле до страдања. На нашим примерима приметно је да се разликује чак и време обухваћено страдањима: 1990–1999, односно 1991–2000. године. Иако је на првом наведено да је посвећен српским жртвама (што је врло незгодна језичка формулација, јер би у неким тенденциозним тумачењима могло да се односи и на оне страдале од „српске руке“), с обзиром на то да је на споменик у Савској накнадно интерполиран крст, јасно је да то што пише „свим“ заправо искључује жртве које нису хришћани. Коначно, посебно је страшно што је споменик подигнут практично жртвама и њиховим целатима. Па ипак, овакво какво је, парадоксално, решење споменика у Савској је у потпуности у складу са условима конкурса, јер како је тада рекао један од девет чланова жирија архитекта Милорад Младеновић, „задатак конкурса није сугерисао било какав идеолошки оквир, нити се бавио било чијом кривицом или улогом државе у тим ратовима“.³¹

Иначе, поред споменика на Савском тргу, жртвама ратова на простору бивше Југославије од 1990. од 1999. године требало је да буде посвећен и меморијални центар, за чију су изградњу иницијативу покренуле републичке власти још 2009. године.³² Град је за такав објекат понудио Ушће, Авалу и брдо Стражевицу. Међутим, такав пројекат до данас није покренут и нема назнака када би могао да буде остварен.

Свему томе ваља додати и податак да је 2015. организован конкурс за ликовно, архитектонско и урбанистичко решење споменика *Српском народу и грађанима Србије страдалих за отаџбину у оружаном сукобу од 1990. године на простору бивше Југославије* и да ни том приликом није додељена прва награда, већ само друга и трећа.

³¹ „Споменик помирења – темељац спорења“, *Политика*, <http://www.politika.rs/scc/clanak/213100/Spomениk-pomirenja-temeljac-sporenja>, (11.10.2018.) (у даљем тексту „Споменик помирења...“)

³² „Споменик помирења...“

Отварајући изложбу радова пристиглих на конкурс, градски менаџер и председник Одбора за подизање споменика Горан Весић појаснио је да је реч о меморијалном споменику који треба да подсећа на страдање српског народа у складу са захтевима нашег народа, државе, али и струке и самим тим да буде општеприхваћен у јавности.³³ Како и када ће се то остварити у реалности – није објаснио.

Нови закон – нови камен спотицања

Како би се будући ратни споменици ипак легално подизали упркос бројним притисцима јавности и незадовољству цивилног сектора, симболично, 28. јуна 2018. године Скупштина Републике Србије усвојила је Закон о ратним меморијалима, којим се „уређују питања од значаја за заштиту, редовно одржавање, инвестиционо одржавање, уређење, уклањање и финансирање одржавања и уређења ратних меморијала, успостављање и вођење прописаних евиденција, те друга питања од значаја за ратне меморијале у Републици Србији и иностранству“.³⁴ Образлажући Закон у Скупштини, Зоран Ђорђевић, министар за рад, запошљавање, борачка и социјална питања, навео је податак да Србија има 6.000 меморијала, што у земљи што у иностранству и да је један од циљева Закона о ратним меморијалима да се они евидентирају, али и да се скрене пажња јавности на страдање српског народа током историје.³⁵ Оваква најава, логично, намеће веома важно питање: Зашто би пука евиденција морала или требало да буде начин на који ће се шира јавност информисати о страдању једног или сопственог народа током историје? Да ли то значи да од броја меморијала зависи и (пр)оцена да ли је било много или мало жртава? Односно, шта се, заправо, рачуна као довољно страдалништво? Ђорђевићев резон, нажалост, прати ону већ добро познату тежњу за променом представе о прошлости с краја осамдесетих година, када је као главни јунак историје истакнут српски народ као нација која је увек и ничим изазвано била историјска жртва.³⁶ И премда је, с друге стране,

³³ „Vesić: Budući spomenik srpskim žrtvama iz devedestih treba da bude opšteprihvaćen u javnosti“, *Zvanična prezentacija Grada Beograda*, <http://www.beograd.rs/lat/vesic-buduci-spomenik-srpskim-zrtvama-iz-devedestih-treba-da-bude-opsteprihvacen-u-javnosti/>, (01.10.2018.)

³⁴ Члан 1. „Закон о ратним меморијалима“, *Службени гласник РС*, број 50 од 29. јуна 2018, www.pravno-informacioni-sistem.rs, 25.09.2018. (у даљем тексту: „Закон о ратним меморијалима...“)

³⁵ С тим у вези, јединице локалне самоуправе дужне су да до 30. новембра текуће године доставе Министарству извештај о броју, врсти и техничком стању ратних меморијала. Више у: Члан 12, „Закон о ратним меморијалима...“ Такође, „Скупштина Србије расправља о откривању гроба Дражи Милаовићу“, *Danas*, <https://www.danas.rs/drustvo/skustina-srbije-raspravlja-o-otkrivanju-groba-drazi-mihailovicu/> (01.10.2018.)

³⁶ Stojanović, D, „U ogledalu...“, str. 13–32.

један такав попис користан (и могао се остварити и раније, без законске обавезе), садржина Закона је проблематична на више нивоа, посебно када је реч о меморијализацији оружаних сукоба на простору Југославије деведесетих година 20. века. Наиме, Закон садржи једну прилично непрецизну, а уједно одредницу која забрињава у вези са темом меморијала. Она подразумева да се споменик односи на догађаје и/или личности који су у складу са тековинама ослободилачких ратова Србије, те да не смеју да симболизују губитак суверенитета, територијалног интегритета, целокупности и независности или слободе Републике Србије.³⁷ Да ли је онда реално очекивати формирање другачијих спомена на ратове деведесетих у односу на оне које већ имамо, чији је наратив, заснован на прећуткивању чињеница, заправо у складу са новим законом?

Даље, како према Члану 22. државним органима, органима територијалне аутономије, јединицама локалне самоуправе, правним и физичким лицима није дозвољена изградња или постављање ратног меморијала ако својом садржином не одговара историјским или стварним чињеницама; ако вређа опште и државне интересе, национална и верска осећања или јавни морал; ако је посвећен догађају који није у складу са тековинама ослободилачких ратова Србије, или симболизује губитак суверенитета, територијалног интегритета, целокупности и независности или слободе Републике Србије³⁸ – шта ће бити са споменицама који већ постоје? Каква ће бити судбина спомен-плоче у Новом Београду на згради у којој је живео пензионисани капетан ЈНА Томо Бузов, једини путник воза 671 на релацији Београд–Бар који се 1993. године супротставио извођењу 18 Бошњака из воза на станици у Штрпцима, након чега је и сам одведен, мучен, убијен, а његово тело никада није пронађено?³⁹ Или, рецимо, шта урадити са меморијалним комплексом на гробљу Шарампово у Пријепољу, који је пре 10 година подигнут у знак сећања на страдале у овом немилу догађају?⁴⁰

³⁷ Члан 19. каже да предлог за изградњу или постављање ратног меморијала мора да садржи између осталог и опис конкретног догађаја који је у складу са тековинама ослободилачких ратова Србије. Члан 20, став 3 каже да ће меморијали који нису у складу са наведеним бити уклоњени. „Закон о ратним меморијалима...“

³⁸ У Закону се још наводи да се не сме подићи споменик ако је посвећен лицу које је заступало фашистичке, нацистичке, шовинистичке, сепаратистичке идеје или идеологије, или које је било сарадник агресора, окупатора, њихових савезника или помагача. Члан 22, „Закон о ратним меморијалима...“

³⁹ Треба напоменути да је спомен-плочу поставио Александар Шапић, који је познат и по томе што се фотографисао са Веселином Шљиванчанином, а потом ту фотографију поставио на друштвену мрежу Twitter. Ипак, анализа тога како и зашто је дошло да баш он буде заслужан са постављање овог спомен-обележја превазилази предмет и домет овог рада.

⁴⁰ Изградњу овог меморијала, о чему је одлука донета још 2005. године, пратило је много проблема. Наиме, а и логично, прва препрека је била избор локације. Иако је првобитно било планирано подизање у самом центру града, у близини ОШ „Владимир Периф Валтер“ и Дома културе, на Општинском већу овај предлог није усвојен. На поновљеном гласању одабрана је локација поред каменог моста у насељу Шарампов, где је коначно меморијал и подигнут. Порука

На концу, а с обзиром на то да догађаји с краја прошлог века иако стварни и могу се поткрепити материјалним доказима, нису у складу са доминантним и општеприхваћеним историјским тумачењем тих година наше прошлости, поуздано можемо тврдити да, на пример, логори Шљивовица, Митрово Поље, Стајићево, онај у Бегејцима (данас се место зове Торак) и у Нишу, или масовна гробница у Батајници вероватно никада неће добити свој званични меморијал. За то ће се постарати Савет за негу традиције ослободилачких ратова Србије, који ће имати седам чланова, на предлог министра за рад запошљавање, борачка и социјална питања (једног универзитетског професора историје, једну истакнуту личност на предлог САНУ, четири члана из државне управе и једног представника Републичког завода за заштиту споменика).⁴¹

Закључна разматрања

*There is nothing in this world as invisible as a monument. They are no doubt erected to be seen – indeed, to attract attention. But at the same time they are impregnated with something that repels attention. Like a drop of water on an oilskin, attention runs down them without stopping for a moment.*⁴²

Односом према догађајима из прошлости и стварањем имагинарне генеалогике и континуитета, свака нова власт тежи да учврсти сопствену идеологију. Иако се та релација најчешће заснива на брисању вредности претходника, она не подразумева потпуно одрицање од других, стари(ј)х историјских тековина, које бар делимично и даље чине колективно сећање оних на чију подршку тај

која је на тај начин послата свакако није добра, јер је сећање на негативно наслеђе прошлости из фокуса грађана пребачено на мање прометну локацију. Наредни спор пратило је утврђивање текста поруке. Од 141 поруке коју су грађани предложили, жири који је именovalo Општинско веће, једногласно је одлучио да прву награду додели тексту „О, име моје! Када ћу моћи са тобом било куд“ аутора Јасне Алимановић из Пријепоља. Ипак, ова порука никада није угледала светлост дана, већ на споменику и данас стоји другонаграђена реченица: „Ко у овој земљи заборава станицу Штрпци и 27. фебруар 1993. године одустао је од будућности“ књижевника из Смедерева Милосава Славка Пешића. Чак и око тога којим жртвама ће споменик бити посвећен било је проблема. Наиме, одлука локалног парламента била је да се на спомен-обележју испишу само имена побијених Бошњака из Пријепоља, мада је цивилни сектор препоручивао да то буде заједнички споменик сећања и опомене за све грађане настрадале после отмице у Штрпцима. На крају, пошто је прихваћено идејно решење спомен-обележја архитектке Мирсада Шантића, дошло је до промене како величине споменика тако и броја унутрашњих стубова који су на симболичан начин представљали број жртава. Са првобитних 19 тај број је смањен на девет стубова, односно број настрадалих који су били пореклом из Пријепоља. Више у: „Spomenik сећања i опомене“, *Danas*, <https://www.danas.rs/drustvo/spomenik-secanja-i-opomene/>, (10.10.2018.)

⁴¹ Члан 4, „Закон о ратним меморијалима...“.

⁴² Musil, Robert, *Nachlass zu Lebzeiten*, према Worstman, Peter, *Posthumous Papers of a Living Author*, Colorado, 1987, p. 61.

режим рачуна. Како ти односи изгледају у пракси, веома лако се може пратити испитивањем материјалних и симболичких вредности успостављених у јавним просторима Београда. Њихову бит чини реинтерпретирање историје и сећања променом назива улица или школа, установљењем нових празника, док је уклањање споменика знатно ређе.⁴³

Тако, на пример, када су власти после 5. октобра желеле да покажу отклон од Милошевићевог режима, оне контролу јавног дискурса знања и порука које ће у њему доминирати нису засновале на неким *новим* вредностима, већ су корене свог политичког програма потражиле у догађајима пре епохе комунизма. Зато ми данас више не славимо 20. октобар 1944. као Дан ослобођења Београда, него 19. април 1867, када је кнез Михаило Обреновић добио кључеве града; не живи се више у Улици народног фронта него у Краљице Марије и не иде се у ОШ „Браћа Рибар“ него у „Краља Петра“.

Међутим, када је реч о споменичким праксама, последњих тридесетак година много већу неправду према градском простору чини оно шта се поставља. Већина споменика прати одавно превазиђену деветнаестовековну традицију фигуралне пластике, док су познате хероје НОБ заменили јунаци Првог и Другог српског устанка, владари, али и страни државници, писци.⁴⁴ Ипак, најпроблематичнија је свакако меморијализација наслеђа ратова деведесетих, која је несистематична, искључива, те упитних моралних и естетских критеријума на којима се заснива. Будући да се базира на спорним идеалима, јасно је да циљ доносиоца одлука није допринос конструктивном дијалогу о прошлости, већ формирање и јачање њима важних идентитета у јавном простору.⁴⁵ Закон о ратним меморијалима, чије главне одреднице у старту онемогућавају плурализам значења и право на другост, дефинитивно неће помоћи да се затечено стање превазиђе.

На који начин у жанру споменика историја постаје инструмент политике, писала је већ Алаида Асман.⁴⁶ Она је такође дала предлоге како да та инструментализација не буде негативна. Пратећи нит њених закључака, а да бисмо имали комуникативне споменике о наслеђу деведесетих, од великог је значаја

⁴³ Изузев премештања споменика Борису Кидричу из Улице кнеза Милоша на плато испред Музеја савремене уметности, што се десило пре петооктобарских промена, у Београду немамо значајнијих примера уклањања споменичког наслеђа. (прим.аут.)

⁴⁴ Београдски споменички *boom* чине и споменици Алијеву на Ташмајдану, Борисаву Пекићу, Гаврилу Принципу, Конфучију, руском цару Николају II, Александру Пушкину, казахстанском песнику Џабајеву, подигнута па уклоњена биста Јурија Гагарина, споменик Николи Тесли на Аеродрому итд. (прим.аут.)

⁴⁵ Караčić, Darko, Banjeglav, Tamara и Govedarica, Nataša, *RE: VIZIJA PROŠLOSTI. Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, Sarajevo, 2012, str. 124–125.

⁴⁶ Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti*, Beograd, 2011, 52. (у daljem tekstu: Asman, A., *Duga senka...*)

да се направи диференцијација између сећања и аргумената, односно између доживљеног и онога што из тога после следи. Даље, треба престати са изједначавањем кривице, приступом који је нарочито популаран на нашем поднебљу, јер он готово без грешке прераста у релативизацију или чак негирање сопствене кривице. Алаида Асман посебно истиче забрану конкуренције међу жртвама, јер се у супротном креира атмосфера борбе за признавање сопствене патње. У том смислу рад на сећању подразумева поступно кретање од ексклузивности ка инклузивности сећања, чиме се на крају долази и до контекстуализације и смештања у шире друштвене оквире онога што је доживљено и чега се сећамо.⁴⁷ То, наравно није једноставан задатак нити је нешто што се може постићи преко ноћи, декретом или иницијативом. Наведени примери су одлични показатељи тога да подизање споменика нема никаквог смисла пре утврђивања чињеница о догађајима које комеморишу. И што је још битније, с тим су тесно повезани и начини како се ти подаци тумаче, како разумемо оно што тврдимо да је истина, како га документујемо и дајемо му смисао. Само по себи, знање чињеница није решење проблема, али свакако јесте корак ка томе.⁴⁸

Поред тога, ваља истаћи да значај наслеђа злочина није и не може бити исти за жртве и чланове њихових породица, преживеле, починиоце или туристе. То је, заправо, један од главних изазова струковне праксе у домену постконфликтних реконструкција, јер није једноставно помирити професионалне стандарде креирања, заштите и управљања наслеђем, с једне, и потребе заједница у којима се десио рат, с друге стране. Штавише, без разумевања локалног, друштвеног, политичког и културног контекста тако нешто није могуће. Политике наслеђа су зато данас интегрална компонента покрета људских права, те су и активности у области јавних споменика постале део формирања цивилног друштва. Управо на примерима немачког рада на националном памћењу можемо да уочимо важност читавог процеса меморијализације, чији је само један део подизање споменика. На почетку дијалог који се води у вези са подизањем споменика, а касније и активност којима ће се он укључити у свакодневни живот заједнице од пресудне су важности. *Може бити истина да најсигурнији ангажман с памћењем лежи у његовом континуираном преиспитивању. У ствари, најбољи немачки меморијал фашистичкој ери и њеним жртвама није само један споменик, већ непрекидна дебата о томе која сећања треба да се сачувају, како то да се учини, у чије име и са којим циљем,* писао је Џејмс Јанг.⁴⁹

⁴⁷ Asman, A., *Duga senka...*, str. 347–353.

⁴⁸ Manojlović Pintar, O., „Rat i nemir...“, str. 84.

⁴⁹ Young, James, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, London, 1993, p. 21. („It may also be true that the surest engagement with memory lies in its perpetual irresolution. In fact, the best German memorial to the Fascist era and its victims may not be a single memorial at all - but simply the never-to-be-resolved debate over which kind of memory to preserve, how to do it, in whose name and to what end.“)

На крају, веома забрињава и то што ни четврт века од почетка сукоба на просторима Југославије на територији Београда нема ниједног званичног споменика који је посвећен жртвама које нису српске националности. Образовање наспрам традиционалној митологији „о вечитој праведности и величини српске нације и стереотипима о увек неправедним и злим ‘Другима’, морало би да буде циљ политичке и интелектуалне елите Србије“⁵⁰ који би требало да спроводе паралелно институције, политичари, медији, стручна јавност. Јер питања како ћемо се сећати настрадалих или шта ће се налазити у уџбеницима о догађајима којих се стидимо нису важна само због познавања прошлости, већ и због начина како поимамо садашњост, те приступа којима ћемо се борити против заборава у будућности.

Извори и литература

- „*Vesic*: Будући споменик српским жртвама из деведестих треба да буде општеприхваћен у јавности“, *Zvanična prezentacija Grada Beograda*, <http://www.beograd.rs/lat/vesic-buduci-spomениk-srpskim-zrtvama-iz-devedestih-treba-da-bude-opsteprihvacen-u-javnosti/>, (приступљено: 1. 10. 2018.)
- „Закон о ратним меморијалима“, *Службени гласник РС*, број 50 од 29. јуна 2018, www.pravno-informacioni-sistem.rs, (приступљено: 25.09.2018.)
- „Знају ли Београђани за опсаду Сарајева?“, *Slobodna Evropa*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/izlozba-opsada-sarajevo/29507346.html>, (приступљено: 25. 09. 2018.)
- Пић, Саша, „Споменик жртвама неповолјне вremenske прогнозе“, *Пешичаник*, <https://pesicanik.net/spomenik-zrtvama-nepovoljne-vremenske-prognoze/>, (приступљено: 11. 10. 2018.)
- „Pomen neznanim žrtvama, borcima i otadžbini“, *Vreme*, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1043515>. (приступљено: 10. 10. 2018.)
- „Споменик помирења – темељац спорења“, *Политика*, <http://www.politika.rs/scc/clanak/213100/Spomenik-pomirenja-temeljac-sporenja>, (приступљено: 11. 10. 2018.)
- „Споменик сећања и опомене“, *Danas*, <https://www.danas.rs/drustvo/spomenik-secanja-i-opomene/>, (приступљено: 10. 10. 2018.)
- „Uklonjen zardjali spomenik“, *Danas*, <https://www.danas.rs/drustvo/uklonjen-zardjali-spomениk/>, (приступљено: 11. 10. 2018.)
- „Uz proteste otkriven Spomenik žrtvama rata“, *Mondo*, 24. mart 2012., <https://naslovi.net/2012-03-24/mondo/uz-proteste-otkriven-spomениk-zrtvama-rata/3302029>, (приступљено: 20. 09. 2018.)

Ashplant, Timothy G., Dawson, Graham and Michele Roper, eds. *Commemorating War: The Politics of Memory*, News Brunswick 2004.

⁵⁰ Vučetić, R., „Neprosvećena prošlost...“, str. 50.

- Asman, Alaida, *Rad na nacionalnom pamćenju. Kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*, Beograd 2002.
- Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti*, Beograd 2011.
- Božić Marojević, Milica, *(Ne)željeno nasleđe u prostorima pamćenja. Slobodne zone bolnih uspomena*. Beograd 2015. Elektronsko izdanje.
- Vučetić, Radina, „Neprosvećena prošlost“, u: *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, priredio Vojin Dimitrijević, Beograd 2010, str. 33–60.
- Dragičević Šešić, Milena, *Politike sećanja i izgradnja spomenika u jugoistočnoj Evropi / Memory policies and monument building in southeastern Europe*, Sećanje grada / Memory of the city, ured. Dušica Dražić, Slavica Radišić i Marijana Simu, Beograd 2012.
- Karačić, Darko, Banjeglav, Govedarica, Tamara i Nataša, *RE: VIZIJA PROŠLOSTI. Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, Sarajevo 2012.
- Karge, Hajke, *Sećanje u kamenu - okamenjeno sećanje?*, Beograd 2013.
- Knige, Folkhard i Norbert Fraj, prir. *Podsećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda*, Novi Sad – Beograd 2011.
- Manojlović Pintar, Olga i Ignjatović, Aleksandar, *Historical Memory and Memorials*, Policy Paper 02, Beograd 2007.
- Manojlović Pintar, Olga, „Rat i nemir – O viđenjima socijalističke Jugoslavije, Drugog svetskog rata u kome je nastala i ratova u kojima se raspala“, u: *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, priredio Vojin Dimitrijević, Beograd, 2010, str. 83–106.
- Mitchell, Don, *Cultural Geography. A Critical Introduction*, Oxford Blackwell 2000.
- Ристовић, Милан, „Коме припада историја Југославије“, у: *Годишњак за друштвену историју*, 1, 2013.
- Stojanović, Dubravka, „U ogledalu drugih“, u: *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, priredio Vojin Dimitrijević, Beograd 2010, str. 13–32.
- Stojanović, Dubravka, *Ulje na vodi – Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd 2010.
- Till, Karen E., *Political Landscapes, A Companion to Cultural Geography*, eds. James S. Duncan, Nuala C. Johnson, Richard H. Schein, Blackwell Publishing Ltd. 2004.
- Tuđman, Miroslav, *Struktura kulturne informacije*, Zagreb 1983.
- Worstman, Peter, *Posthumous Papers of a Living Author*, Colorado 1987.
- Young, James, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, London 1993.

Summary

Dr Milica Božić Marojević

Lost in Translation. Remembering the 90's in the Public Space of Belgrade

The organization and regulation of public spaces have always been in the focus of every newly established government. We usually connect that tendency with the idea of the new regime's representativeness and consolidation of their own ideology. However, even though new regimes are creating a credo that implies deleting (specific) values of the predecessors, that does not imply a complete abandonment of old(er) historical features. New regimes are trying to find something tolerable from the past so they can provide continuity in the ruling.

(Re)interpretation of history and memory becomes very obvious when we consider recent visual and symbolical changes in public spaces of Belgrade. Urban landscapes are swamped with figural plastics dedicated to persons or events that are sometimes unknown to the general public, and their appearances are primarily based on the traditions of nineteenth-century aesthetics. Renaming streets or schools, setting up new holidays, etc. are also very popular. However, an apparent increase in interest in memorialization does not apply to our remembering of the 1990s conflicts. This paper examines two monuments - memorial plaque dedicated to the Serbian victims from 1991 to 2000 t, as well as the Monument to Victims of War and the Defenders of the Fatherland from 1990 to 1999. The idea is to try to give some answers on questions: why do we have such a situation; to whom are new war monuments and memorials devoted; on what narrative are they based; what kind of message are they sending? How is it possible not to have a single monument dedicated to the suffering of the so-called „others“ in Belgrade? Besides, this paper critically examines the new Law on War Memorials, whose adoption only further complicated initiating and creating monuments for the victims of the recent civil wars in the Balkans.

As one of the solutions for overcoming the current memorial gap, this paper proposes a thorough education, based on relevant facts and findings. That is very important because remembering past events that we are ashamed of is not just significant for the understanding of our present life, but also for finding approaches that we will practice against oblivion in the future.

Keywords: monuments, war, Yugoslavia, 90's, public space, legislation, memory